

Գ Ե Ղ Ա Ր ՈՒ Ե Ս Ց Ա Վ Ա Ն

Գ Ի Ր Ա Ք Լ Ե Ր Ի Ց Ա Վ Ա Ր Ը

(Նպաստ մը հայ մարտարապետութեան
և հնախօսութեան:)

Նուէր ուսուցչի՝ Գերապետ Է. Գորգոր Վ. Գով-
րիկեանի, Մծնայ Արքեպիսկոպոսին, Յիսմանայ քա-
նանայութեան յոբիւմական տոնի առթիւ, իր աշա-
կերո՝ Սարգիս Ատրպետի:

Ճարտարապետ Պարոն Թ. Թորամանեանի
հրատարակած «Հայ ճարտարապետութեան Ա.
Գասի՝ ՏԵԿՈՐԻ Ցաճարի», ուսումնասիրութիւնը
արդէն հասել է ցանկալի նպատակի: Հիրակի
գաշտում և շրջակայ լեռնաշղթաներում ապրող
գիտակիցներին և բանասերներին հետաքրքրել
են իրենց նախորդների մնացած աւերակները,
կանգուն ու կիսականգուն տաճարները:

Մի ուսումնասիրական արշաւանքի անդամ-
ներէ հետ, սոյն Օգոստոսի 16ին, այցելեցի
Դիրաքլարի գիւղին և նրա հնադարեան տա-
ճարին: Արշաւախմբին մասնակցում էին ՊՊ.
Թ. Թորամանեան, Վ. Բաբայեան, Ե. Տէր-
Մինասեան, Է. Տէր-Ղազարեան, Գեղամ Ար-
մէն լուսանկարիչ Կ. Խաչոյեանց և առաջնոր-
դող Մովսէս Ղուկասեան ժողովրդական բանա-
ստեղծը:

Առաւօտ ժամը 8ին ճանապարհ ընկանք
Ալեքսանդրապոլից դէպի արեւելք: Արեւելեան-
Հիրակի գաշտի միջով մեր կառքերը սահում
էին, անցանք երկաթուղու գծի տակով և սրբն-
թաց գնում էինք: Հանգի երեսից արտերի ու-
կեղոյն բերքը կրել էին գիւղերը, կոսում էին:
Տեղուցը չարացած արօնները տիրութիւն էին
արտայայտում, ուր նախիրը շատ քիչ ճարակ
կարող էր գտնել: Ամրող գաշտը կարծես
մեռելային սաւանով էր ծածկուել, մեծ մասամբ
արտերի ձերմակ միացորդներն էին գրաւած,
մասամբ էլ հերկած սեւահողը: Արեւի բոցա-
վառ ճառագայթների տակ այդ բոլորն այնպէս
էին ցորում, որ անցորդի աչքն էին խառացնում:
Հեռուն Բախանակի, Աջասարի և Էարա-
նաժայրի ձցուած լեռները — Յիցի — գրաւում
էին մեր աչքերը, որոնցից դէպի արեւելա-հա-
րաւ բարձր կանգնած էր սպիտակափառ Արա-
գածը իր ընդարձակ լանջերով, որոնք հովա-
նաւորում էին ամրող լեռնաշղթան: Այս սա-
րերից հոսած աղբիւրներն ու առուակները ոռո-
գելով լեռնալանջերը, ստորոտն ու դաշտը, ա-
մառուայ տապին էլ զմեռախառնման դալարնե-

րով, կանանչ ծառաստաններով զարդարում
են տեղ տեղ:

Ալեքսանդրապոլից և Գիրաքլարի մէջ տա-
փառակում կանգնած է Գիւղ-քենդ գիւղը, որի
միջից անցող ջրաղբիւրի առուակը հնարաւորու-
թիւն է տուել գիւղացիներին բարձր ծառերով
զարդարելու իրենց պարտէզներն ու քնակառն-
ները: Հեռուն մանիշակագոյն Նօսր մառախուղի
տակ կանանչ ծառերով զարդարուած Գիրաք-
լար գիւղն էլ է երեւում, իր պատմական տա-
ճարով, որը լեռան լանջից պահպանի նման
դիտում է մոլեգնեթաց Ախուրեանը, Թիքիսի
աշտարակը, Արգինայի և Հիրակեանի կաթո-
ղիկները մինչեւ Արեւմտեան-Հիրակի սահման-
ները՝ Աջաւա և Ճահնի լեռները:

Մի ժամից հասանք և մտանք Գիրաքլար
գիւղը, որ Ալեքսանդրապոլիցից Թարն ինը հա-
զարամետրով հեռուէ: Ալեքսանդրապոլը ծովից
բարձր է 5050 անգ. ունայափով, իսկ Գիրաք-
լարը նրանից հազիւ 200 ոտնաչափ բարձր լինի:
Գիւղում քնակուում են 130 առան հայ: որոնք
գաղթել են Պասկեւիչի հետ 1830 թուին Էր-
զուրումի Գիրզան գաւառից: Ութսուն տարուան
խաղաղ և ապահով կեանքի ընթացքում գաղ-
թականութիւնը հնգապատկուել է, 350 հոգին
գարնել 1700 շունչ: Բայց ժողովուրդը թող-
նելով իր ծննդավայր բարեխիւ Գիրաքլարը, որը
նրան անմիջից զարեր մանանայով — կազէնով
էր կերակրել, վշտարեկ սրտով էր պատասպա-
րուել այս լեռի, անըդի և անբեր լեռնայան-
քում և միշտ ողբացել էր իր կորցրած բարեւի
հայրենիքը: Առողջկազմ է Գիրաքլարի ժողո-
վուրդը, դեռ միջերը կան գաղթականների միա-
ցորդներից: Նոր սերունդը ժիր մշակ և անդուշ
գործաւորներ են, որոնք կուռում են լեռնալանջի
քարհանքների հետ, որտեղներից արտահանւած
քարերը արտաւաշում, տանում են քաղաքների
մայրերի և սանգուիների ծառայեցնում:

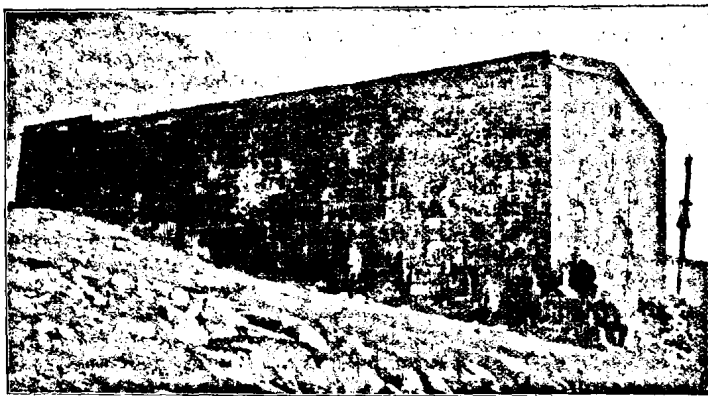
Գաղթականները Գիրաքլարում կանգուն
են գտնել մեր այցելած տաճարը, որը նուիրելով
Տիրամօր անուան, փրուած բազիլիքը ծածկել են
գերաններով և փայտե վեց սիւներով: Այս
տաճարը շինուած է գիւղի ամենարեւելեան կող-
մը, առ աննայացած է, շրջապատուած է գերեզ-
մաննոցներով, որոնք հանգստարանի ծառայած
են եղել Նոյն իսկ 30—40 դար առաջ: Ցա-
ճարի յատակառոտը՝ լեռնան լանջը արեւելքից
արեւմուտք լե՛ք է իջած, այնպէս որ արեւելեան
կողմը երեք մետր ժայլու փորել, ի՛նչ են հիմքը
դնելու համար, այն ինչ արեւմտեան կողմը տա-

ճարի յառաջը հաւասարեցնելու համար յատակից եօթը բարձր աստիճաններով են բարձրացրել, բացի հիմունքը:

Ցածարը շատ փոքր է, ընդ ամենը արտաքուստ 8.75 մետր լայնութիւն ունի, 21.40 մետր երկարութիւն եւ ցոլոյից վեր միայն 5 մետր բարձրութիւն: Հեռուից նկատողը առաջին հայեացքով կարող է այս տաճարը նմանեցնել Կիրոսի շիրմին, որը ուխտագնացութեան վայր է դարձել ինչպէս պարսիկներին, մանաւանդ գիտակից աշխարհի համար: Արեւմտեան կողմը ցոլոյից վար եօթը աստիճաններ ունի, որոնցից իւրաքանչիւրը 22 սանտիմետր լայնութիւն եւ 50 սանտիմետր բարձրութիւն ունին: Այս աս-

շարաւային եւ հիւսիսային կողմի սանդուխները մեծագոյն մասամբ հողով ծածկուած են, չի կարելի նրանց մասին որոշ բան ասել մինչեւ չը պեղուի: Արեւելեան կողմը շարուած սանդուխներից երկու աստիճաններ են երեւում, բայց այն տարրերութեամբ, որ սրանք արեւմտեան ցոլոյից մասաւորապէս երկու մետր բարձրութեան վրայ են գրուած:

Ցածարի արեւմտեան դուռ եօթը աստիճանների վրայ բարձրանում է 5 մետր, որի վրայ գրուած է կորնիշը եւ հողկալ քարաշարքը: Այս որմը, որ հաւասարապէս կցուած է հիւսիսային եւ հարաւային որմերին, տասը շարք քարերից է հիւսուած, որոնցից ստորին երկու շարքը

1. ԴԻՐԱՔԼԱՐԻ ՑԱԾԱՐԸ ՀԻՒՍԻՍԻՑ

ստիճաններից ամենաստորինը հողով ծածկուած է: Փափուկ հողից մի երկու թիակ վերցնելով արդեն նկատելի դարձաւ եօթներորդ աստիճանը:

Այս սրբառաշ աստիճանները, որոնք շրջապատած են տաճարը չորս կողմից, ամենափոքրը սեւ քարից են շինուած, որը դարերի ընթացքում մաշուելով, յիշուել է եւ փայլում է դրամփոխ նման: Այս սեւ քարի հանքը մերձակայ լեռան լանդի վրայ է, որտեղից ներկայիս եւս մեծամեծ քարեր են կտրել, բերել գիւղացիները իրենց մեռելների գերեզմանները զարդարել: Աստիճանների քարերը 1ից մինչեւ 1 1/2 մետր երկայնութիւն ունին, գասաւորուած են ճարտար ձեռքերով, այնպէս որ դարերի ընթացքում ժամանակը եւ նոյն իսկ բարբարոս ձեռքերը չեն կարողացել դրանք փշթել, կործանել:

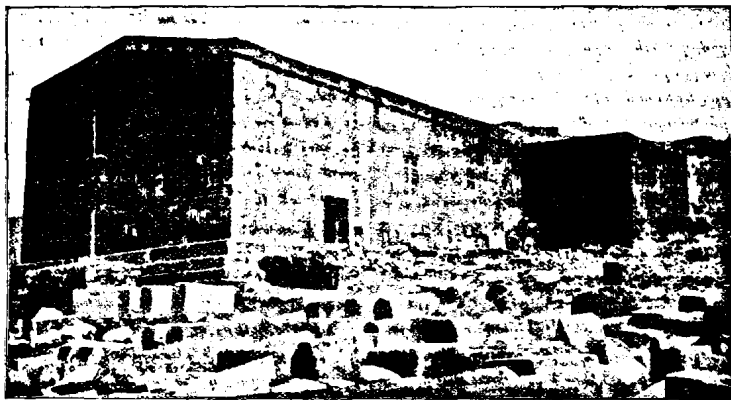
80ական սանտիմետր բարձրութիւն ունին, 3րդ եւ 4րդ շարքերը նախընթացից տառնական սանտիմով նեղ են, իսկ մնացեալ վեց շարքերը հաւասար են, 33 սանտ. բարձրութեամբ իւրաքանչիւրը:

Կարծր եւ սեւ քարէ սանդուխների վրայ գրուած են թանձր որմերը, 1.20 մետր հաստութեամբ, որոնք շինուած են Շիրակին ընդհանրապէս յատուկ փուխր քարերից: Այս քարերից ստորին չորս շարքերը գոյնզգոյն են եւ աւելի կարծր տեսակի, իսկ վերեւինները բոլորովին սեւ: Առաջին իսկ հայեացքից նկատուելի է, որ տաճարի արեւելեան մասը, 6 1/2 մետր երկարութեամբ յետագայ դարերում վերանորոգութիւն է, որը շինել եւ միացրել են նախկին 15 մետր երկարութիւն ունեցող մահճանի որմերին: Թէեւ արհեստագործները ջան չեն ինայել,

որ անկատելի ամբողջացում կազմեն, բայց աւել-
րիչ ժամանակը — դարերը — բացել են նրա
հետքերը:

Որմերի ստորին շորս շարքերը, մանաւանդ
երկու ամենացածինը դարերի ընթացքում մա-
շուել են, այնպէս որ այդ քարերը իրենց պա-
տուանդան սանդուխների հետ աղաղակում են,
թէ նրանք չեն կերտուած քրիստոնէական շրջա-
նում, այլ կառուցուել են քրիստոսից էլ մի
քանի դար վաղ, արեւապաշտութեան — հեթա-
նոսութեան իշխանութեան ժամանակ: Եթէ ու-
շագործութիւն դարձուի սանդուխներին, սրանց
50 սանդուխտ բարձրութեան եւ միայն 22
սնտմ. լայնութեան, ակնյայտի պիտի նկատուի:

Քուրմերը հեթանոս ժողովրդին մեհեան
մացեելու կարիք չունենալով, սրանից մեծ մե-
հեանի հարկ էլ չէին կարող ունենալ: Քրիս-
տոնեութեան նախաշրջանում երբ մեհեանի
տուփիւնն ստիպում է տաճարների շուտափոյթ
կառուցումը, կիսակործան եւ աւերակ մեհեան-
ների հիմունքից ու որմերից օգտուելով, վերա-
նորոգում են այս մեհեանը եւ ծառայեցնում
քրիստոնէական տաճարի: Ահա այս նպատակին
ծառայեցնելու համար Գ. կամ առաւանելը Գ.
դարում Դիրաքւարի մեհեանը փոխարկում է
տաճարի, որի վրայ աւելացնում են միայն
6¹/₃ մետր արտաքին երկարութեամբ կղերի
դասի եւ խորանի համար:

Ձ. ԴԻՐԱՔՎԱՐԻ ՏԱՄԱՐԸ ՀԱՐԱՆԻԾ

որ դրանք ու թէ շինուել են ժողովրդին ծա-
ռայելու տաճար մանելու համար, այլ մեհեան-
կան ծիսակատարութիւնը լրացնելու նպատակով,
մեհեանը ժողովրդից 7 աստիճանով բարձր լի-
նելու գաղափարը ջղոյ տալու համար:

Տաճարի որմերի արտաքին երեսը 8.75
մետր լայնքը եւ 15 մետր երկայնքը, իսկ ներքին
կողմից 6×12 մետր պայտցոյց են, որ չէնքը
հիմքից կառուցուած է եղել քրմերին եւ նրանց
սպասաւորներին պատսպարելու համար: Այս-
պիսի նկարագրեան մէջ չէր կարող սեղմուել
քրիստոնէայ կենդանի եկեղեցին: Մանա-
ւանդ նկատելի է մեհեանական սովորական
ջրանցքի արտահոսման անցքը, որ դուրս է
գալիս տաճարի հիւսիսային արեւմտեան ան-
կիւնից, շորթորդ աստիճանից (տես նկար
Բ. 1):

Այս յաւելածը չի կարելի աւելի ուշ
շրջանի վերագրել, քանի որ խորանը շինուած է
նախաքրիստոնէական պարզութեամբ, սեղանի
եռեւից թափոր շրջեցնելու տեղ չէ թողած:
Նոյնպէս աւանդաւան չէ շինած: Նաշկալը հա-
մարեայ թէ կպած է արեւելեան որմին եւ խո-
րանը կիսաբոլորակ արսիդ չէ, այլ ուղիղ պա-
տով է վերջանում սաղաչեն-բասիլիք ծածկով:
Գուցէ խորանը քանդէին Զ.— Թ. դարերում ար-
սիդ շինելու համար, բայց այնպիսի ապացուածի
է դեմ առած որմը, որ այդ դժուարին է հա-
մարուել:

Տաճարի հարաւային կողմը Ե կամ Թ.—
նաուշը Զ. դարում աւելացրել են մի խորան
եռեւի աւանդատնով, որով եկեղեցին ստացել
է Դ ձեւը: Այս խորանի կիսաբոլորակ բարձր
ժամանակի ընթացքում քանդուել է, աւելորդ

է նկատուել, թողնելով միայն կիսաբոլորակ հիւմքերը 75 սանտիմար բարձրութեամբ, որոնք ապացուցանում են, թէ Գրիբաբլերի տաճարն էլ նմանացրած է եղել Տեփլիսի եւ ուրիշներին։ Տաճարի նախկին մէհեան լինելու մի ուրիշ ապացոյցն էլ այն է, որ այդ տեղ ոչ մի ըստամուտ չը կայ, ունի միայն մի գուռ արեւմտեան կողմը եւ երկու դուռ հարաւային կողմը։ Հիւսիսային կողմը արտաքուստ ոչ մի դրան մը չը կայ, թէեւ ներքուստ ինչ որ մի դրան կամ պատահանի նման մի կտրուածքի նշաններ երեւում է։ Գուցէ հնթանոսական շրջանում առ էլ մի դուռ ունեցել է հիւսիսից, ինչպէս որ կայ Տեփլիսում, բայց նախնական վերանորոգութեան շրջանում ի սպաս փակել են։

Արեւմտեան դուռը, ինչպէս ասացի, երբեք ժողովրդի կշեմտնին չէր կարող նստայել, այլ ենթադրելի է, որ այդ բարձրութիւնից քուրմերը երեւում էին ժողովրդին, երգում, զօհի արիւնք սրտում մէհեանի շուրջը հաւաքուած ամբոյի վրայ։ Հարաւային երկու դուռները այնպիսի համաշխարհութեամբ են դասաւորուած, որ ոչ ոք չէ կարող հակառակել, թէ շէքը սկզբում կարող էր 15 մետրից աւելի երկար լինել եւ յաւելուածը հետեւը նոր հետ կցուած կարող էր լինել։

Հիւսիսային սկզբից բախլիք ծածկոյթ է ունեցել, որը նախնական վերանորոգութեան հետ վերանորոգուած է եղել։ Բայց ծիւղ—ծիւղ քարերում անտէր, անխնամ ձաւով, ծածկոյթը թափուել է առանց որմերը քնատելու։ Ինչպէս նկատելի է, տարերային հարուածները, մասնաւոր երկրաշարժները շատ են ցնցել այս փոքրիկ տաճարը։ Բայց թանքը եւ խիտ ճարտար հիւսուած որմերը թէեւ ճաքճաքել են, բայց չեն թափուել կամ թեքուել։ Իրենց գոյութիւնը անսասան պահպանել են եւ սպանում են դեռ մի քանի քար եւ շարունակել իրենց գոյութիւնը։

Հիւսիսային բախլիքը, արեւմտեան ճակատի փրէքըն, շրջապատի 7 աստիճանի սեւ կարծր քարեր ստեղծութիւնը, դարեւոր գերեզմանները — ամեն կասկած անհետացնում եւ այցելուին համոզում են, որ այս ճարտարապետական սքանչելիքը մի այնպիսի պատմական նշխար է, որ նա մեզ ամառ է ձմացել նախաբերական շրջանից՝ Արշակունիներից, գուցէ նոյն իսկ Ուրարտական իշխանութիւններից։ Ամբողջ Հիւսիսային վրայ եւ շուրջը ոչ միայն մի տառ, մի խաչ չկայ, այլ նոյն իսկ որ

եւ է զարդաքանդակ էլ չի նշմարուում։ Միայն հարաւային կողմի յաւելուած աւանդատան կից աւերակ խորանի կիսաբոլորակի վրայ նկատելի են քանդակներ, բայց նրանք Զ. Կարոյ գործ են։

Տաճարի հիւսիսային, հարաւային եւ արեւելեան կողմերում տարածուած են հնթանոսական գերեզմանները, մի քանի հարիւր մետր երկարութեամբ եւ լայնութեամբ։ Այս կուրգան—գերեզմաններից շատերը բացուել են հնդեղաններից, Բազմաթիւ գերեզմաններ էլ պեղել են գիւղացիները, երբ սքնել են յարգել իրենց կարելը, պարսպել կամ մարագներ շինել։ Այնքան անշնչապիկ են այդ հնթանոսական գերեզմանները, որ ամեն գիւղացի քարերի ծայրերը նկատելու պէս, իսկոյն ցոյց է առնւում նրանց շրջապատը։ Ընդհանրապէս այս հնթանոսական գերեզմանները նեղ եւ երկայն քառակուսի են կազմում, մարգարչափ երկայնութեամբ։ Սրանց շրջապատը, յատկապէս եւ խուփը սաղիւնից է շինուած։ Խուփը յաճախ միակտուր է, անցորդի ոտքի տակ դատարկութեան արձագանք է տալիս։ Նոյնպէս շրջանակի եւ յատկապէս համար երբեմն գործածուած է միակտուր քարերի գերեզմանների վերին մասում մեռնողի գլխին է տեղաւորուած, իսկ ստորին մասում գտնուում են կաւեղէն ալիւնայլ ամաններ, պուսկով ճան, նոյն իսկ գէղեքեր, զրահներ եւ գործիքներ։

Այսպիսի մի գերեզմանից դուրս բերուած մի աղամարդու գանկ ուշադրութիւն գրաւեց, որի գէմը անշափ փոքր էր, նեղ՝ 12 սանտիմետր եւ կարճ՝ 13 սանտիմետր։ Քիթի ուղիքը խիտ ցցուած էր, քուրքերը ուռած։ Գանկը բոլորովին բոլորակ էր ճակատից անշափ լայն։ Դակատից գանկի շրջապատը հազիւ 48 սանտիմետր էր։ Գանկերը, բազմակիները, ազդրներն ու սրունքները աւելի փոքր էին սովորականից։

Գիւղացիները պատմեցին, թէ Գրիբաբլի արեւմտեան մի մեծ կուրգանից գտնուել է մի պղնձաձող եղի գլուխ, շատ կանոնաւոր եւ գեղեցիկ կազմով։ Ասացին իբր թէ այդ եղի ձուլածոց գլուխը գտնուում է Ելմիսնի թանգարանում։ Նոյն կուրգանից դուրս եկած մի պղնձի աստալի գլուխ ցոյց տուին, որի վրայ ճաշակարար քանդակներ կային։ Ինչպէս երեւում է, դա մի քրմի գերեզման է եղել, որտեղից խեցեղէն ալեւեւայլ անօթներ էլ են գտնուած եղել։

Եղի պաշտամունքը մեր երկրում եւս սովորական լինելը կասկածից դուրս է։ Այսպիսի եղի գլուխներ եւ ամբողջ եղի արձաններ գտնուած

են վերջին տասնամեակում Ուրվիոյ լճի շորս բուրլը, որոնցից մէկը 1909 թուին քաւրիզեցի Հալի Ալի. հաղի հնազանդութեան քաւրիզեցի տուժ կայսերական մուղէտմին Այսպիսի մի եզի պղնձաձող արձան էլ ձեռք էր բերել յայտնի հնահաւաք Մարիդ-ուլ Սարթանէն:

Կարելի է ենթադրել, որ Դիրաքլարի մեհանը եղել է նուիրուած Էրաքի երկրամշակութեան կուռք:

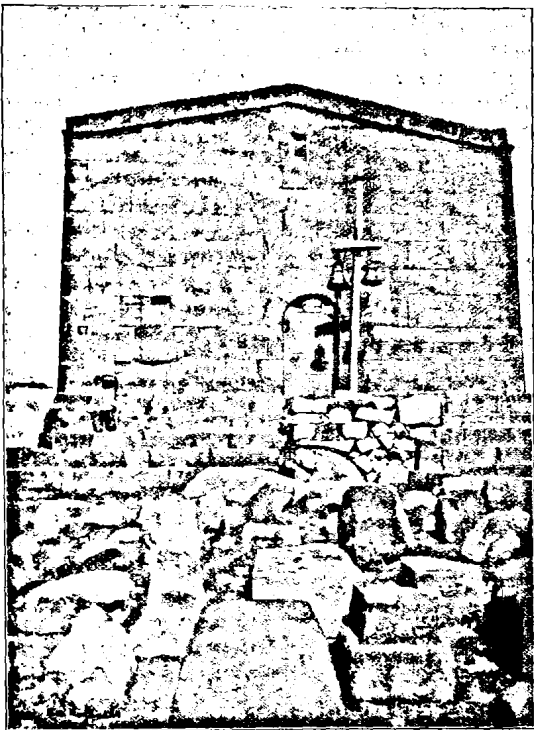
Քին — Եզին, որը իր աշխատութեամբ կենդանացնում էր ամբողջ դաշտը, որի առատութեան համար առասպելներն է թողել մեզ մեր պատմահայր խորենացին: Անշուշտ այսպիսի մի ենթադրութիւն շատ վաղ է հրապարակ դնելը, քանի որ գետ Դիրաքլարի մեհան տաճարի շուրջը գիտնականապէս չի պեղուած եւ չի ուսումնասիրուած, բայց մեք ենթադրութիւնները հաղորդելով բանասերներին եւ գիտնականներին, պիտի սպասենք ապագայ պեղումների եւ ուսումնասիրութիւնների վախճանին:

Եթէ Արարատեան դաշտը իր մակերեսով ուղղող վիշապների պաշտամունքն ունեցել է վիշապազանց բարձունքում, եթէ ջրի անասման կարիքը ստիպել է Արարատեան դաշտավայրի ժողովրդին վիշապներին երկրպագելու, որոնց ծովերից բերած ջուրը կենդանացրել են իրենց ճննաւաճարի մայր հողը, որոնց կոփածոյ քարերից քանդակուած արձանները խորհուրդից 13 դար յետոյ գտնուել են Ափասա (վի-

շապ) լեռների բարձունքում, ինչու չի կարելի ենթադրել, որ Էրաքի հողը հերիտ, վարդ, մշակող Եզն էլ ունեցել է իր պաշտամունքը Էրաքի արեւելեան բարձունքի լանջում: Դիրաքլար գիւղում:

«Դիրաքլար», անունը ցոյց է տալիս, որ թրքական տիրապետութեան շրջանում այս տաճարը որեւէ կողմը սինել է ունեցել եւ

գիւղը տաճարի այդ սինաղարի ծածկոյթի ձեւից Դիրաքլար է կոչուել: Էինութեան որմերի վրայ այգպիսի հեք չի մնացել: Արեւելեան, հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերում սին, կամ սինաղարի գաւիթ չէր կարող լինել, բոլորովին յարմարութիւն չկայ: Միայն հարաւային կողմը կանգնել է, որտեղ գետինը լիցք է մնել: Գտնելը: Արտաքին աւանդաւան եւ խորանի ուղղութեամբ գուցէ սիններ եւ ունեցել, որոնք բարբարոսները քանդել եւ թռ-

3. ԴԻՐԱՔԼԱՐԻ ՏԱՄԱՐԸ ԱՐԵՎԻՍՏՈՒՏՔԻՑ

ղել են աւերակների տակ:

Քուրբանեան տիրապետութեան շրջանում Էրաքի գիւղերին տրուած բոլոր անունները բնորոշում են տեղական տաճարների յատկութիւնները: Դարա-քիլէս (սեւ-տաճար), Գրզըլ-քիլէս (կարմիր-վանք), Աշ-քիլէս (սպիտակ), Խշ-քիլէս (երեք), Բեշ-քիլէս (հինգ-թփոնեց վանքերը), Գիւմլէթ (գաւթաւոր), Գերբենա (գաւթաւոր), եւն: Այս բոլոր տաճարների գոյներով ու ձեւերով կոչուած գիւղերի անունները մեզ ստիպում են ենթադրել-

